

Tehcir Ve Sonrasında Ermeni Yetimlerine İlişkin Gözlemler (1915-1919)

Mustafa Yahya METİNTAŞ

Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

E-Mail: metintas@ogu.edu.tr

Mehmet KAYIRAN

Dr. Öğretim Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

E-Mail: mkayiran@ogu.edu.tr

Geliş Tarihi: 30.07.2019 Kabul Tarihi: 11.12.2019

ÖZ

METİNTAŞ, Mustafa Yahya; KAYIRAN Mehmet, **Tehcir Ve Sonrasında Ermeni Yetimlerine İlişkin Gözlemler (1915-1919)**, CTAD, Yıl 15, Sayı 30 (Güz 2019), s. 391-415.

Yirminci yüzyıla doğru bağımsızlık vaatleriyle kandırılan Ermeniler tarafından Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde isyanlar çıkarılmıştır. Bu isyanlara karşı bölgesel güvenlik tedbirleri ile bir netice alınamayınca ve karışıklıkların ülke çapına yayılacağı anlaşılınca Osmanlı Devleti, "tehcir" tedbirini almak zorunda kalmıştır. Böylece ülkenin güvenliğinin yanı sıra, hem olaylara karışmayan Ermenilerin hem de Müslüman halkın güvenliği sağlanmak istenmiştir.

Bu incelemede, Ermeni yetimleri konusunda, başta arşiv belgeleri olmak üzere diğer kaynaklardan da yararlanılarak "Tehcir" sırasında ve sonrasında Ermeni yetimlerine ilişkin bazı gözlem ve değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Bunun dışında araştırmada, Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni isyancılara karşı alınan tedbirler ve askeri ve siyasi tedbirler, ortaya çıkan insani sorunlar ve bunların çözümü için alınan tedbirler değerlendirilmiş, bunların ışığında bir soykırım gayesinin söz konusu olup olmadığı tartışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Ermeni Tehciri, Yetimler, Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı, Soykırım

Abstract

METİNTAŞ, Mustafa Yahya, KAYIRAN, Mehmet, **Observations on Armenian Orphans during and following the Armenian Relocation (1915 - 1919)**, CTAD, Year 15, Issue 30 (Fall 2019), pp. 391-415.

Towards the twentieth century, the Armenians, who were deceived by the promise of independence, had been started rebellions in various parts of Anatolia. When local security measures by government against these revolts failed, it was understood that riots will spread to all of the country. Therefore, The Ottoman State had to take the decision of relocation. In addition to providing national security, it was aimed to ensure the security of the innocent Armenians and the Muslim people through this decision. In this study, some observations and evaluations have been made about the Armenian orphans during and after the relocation process by using archive documents and other resources. In addition, in our research, applied policies against Armenian rebels and emerging humanitarian problems and the measures taken to solve them in the First World War were evaluated. In the light of these arguments, it was discussed whether genocide aimed or not by these policies, decisions and measures.

Keywords: Armenian Relocation, Orphan Children, Ottoman Empire, World War I, Genocide

Giriş

İtilaf Devletleri özellikle de Rusya, Birinci Dünya Savaşı öncesinde uzun zamandır yatırım yaptıkları Ermenilerden alacakları destekten emindiler. Savaşın başlamasıyla birlikte bekledikleri olmuş, bilhassa yurtdışındaki Ermeni teşkilatlarının çağrı ve kışkırtmaları ile Osmanlı Ermenileri, hem İtilaf Devletlerinin ordularına katılarak savaşa dâhil olmuş hem de sayısız silahlı çete kurarak özellikle Anadolu'nun doğusunda isyan ve katliamlara girişmişlerdi. Osmanlı Ermenilerini yüzlerce yıldır tebaası olarak huzur içinde yaşadıkları, bolluk ve refaha kavuştukları devlete karşı harekete geçiren temel etken, Osmanlı Doğu Anadolu'sunda bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması amacıydı. Batılı emperyalist devletler ve Rusya Ermenilerin milliyetçi duygularını çok istismar etmişti. Savaş öncesi Ruslar tarafından Kafkasya'daki sınır boylarına Ermeni isyancılarına dağıtılmak üzere büyük miktarda silah ve cephanenin yığıldığı bilinmektedir.¹ Yine bazı Rus generallerinin yalnızca Ermeni isyanlarını koordine etmek amacıyla bölgede olduğuna dair Türk arşivlerinde belgeler bulunmaktadır. Bölgede başlayacak Ermeni isyanına umut bağlamış olan

¹ Kazım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, Yayına Hazırlayan: Faruk Özerengin, Emre Yayınları, İstanbul, 2005, s. 147 – 148.

Rusya'nın büyük bir titizlikle Ermeni isyanlarını planladığı ve gerekli hazırlıkları yaptığı anlaşılmaktadır.

Bu günlerde Osmanlı Hükümeti, öncelikle Ermeni ileri gelenlerini devreye sokarak Ermeni isyan ve saldırılarını durdurmayı denemiştir. Ermeni Patrikliğine ve Ermeni milletvekillerine yaptığı çağrılarla, ordu cephelerde ülke savunması ile meşgulken isyan, saldırı ve katliamlara devam edildiği takdirde sert önlemlerin alınacağı da bildirilmiştir.²

Mart 1915'te Zeytun'da³ başlayan Ermeni İsyanı⁴, Nisan 1915'te Van'ın Ruslarca işgali sırasında Ermenilerce gerçekleştirilen katliamlar, Bitlis, Muş, Erzurum, Beyazıt ve Sivas bölgelerinde devam eden Ermeni isyan ve saldırılarının tüm uyarı ve girişimlere rağmen sürmesi üzerine de Osmanlı Hükümeti, hem halkı hem de ordunun ikmal hatlarını koruyabilmek için tedbirlere başvurmak ve harekete geçmek zorunda kalmıştır. İlk adım 24 Nisan 1915'te atılmış; 14 vilayete ve 10 mutasarrıflığa Dâhiliye Nezaretince gizli bir tamim yayınlanarak, o zamana kadar ülkenin her yerinde birer sivil toplum kuruluşu görünümünde serbestçe çalışan, gerçekte Ermeni isyan komitelerinin yönetildiği derneklerin ve kuruluşların kapatılması, evraklarına el konulması ve buralarda yönetici olarak görev yapan elebaşlarının da tutuklanması istenmiştir. Dâhiliye Nezaretinin bu talimatı üzerine, yalnız İstanbul'da faal komite üyesi olan ve yönetici olarak çalışan 2,345 komiteci tevkif edilmiştir.⁵ 24 Nisan genelgesi ile alınan önlemler, yetersiz kalmıştır. İsyan bölgelerinde Ermeni çetelerinin isyan ve saldırıları kesintisiz sürmüş, savaş sırasında Osmanlı Devleti'ni adeta büyük bir çöküşün eşiğine getirmiştir. Bu arada Osmanlı Devleti ve ordusu, devletin bekası ile ilgili bu büyük sorunu çözmek için çareler üretmeye devam etmiştir. Milli Mücadele yıllarında yayınlanan Vilâyat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliyye Cemiyeti Erzurum Şubesinin 9 Mart 1919 tarihli ve İslâm İstihbarat Dairesi'nin 21 Mart 1920 tarihli Beyannameleri, o dönemde

² Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, No 1/1, Dosya 101, Klasör 13, Dizin 62; Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırma Ermeni İddiaları*, Babıalı Kültür Yayıncılığı, 2. Baskı, İstanbul, 2006, s. 49.

³ Bugünkü Kahramanmaraş'ın Süleymanlı ilçesi.

⁴ Zeytun'da 1860'lardan itibaren pek çok kanlı Ermeni isyanı gerçekleşmiştir. Bunların en şiddetlisi Birinci Dünya Savaşı başlangıcında Osmanlı – Rus Savaşı başlayınca gerçekleşen 1914 – 1915 isyanlarıdır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi veren bir kaynak için bkz. Erdal İlter, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları*, Ankara, 1995, s. 81 – 179.

⁵ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tebciri*, Babıalı Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2007, s. 63. 24 Nisan tarihini Ermeni Diasporası tüm Dünyaya “soykırım” yıldönümü olarak kabul ettirmeye çalışmaktadır.

Ermenilerin devlete, orduya ve sivil halka verdikleri zararı çok iyi özetlemektedir.⁶

Osmanlı Devleti başlayan Birinci Dünya Savaşı'na ve kendisine karşı geliştirilen bütün bu uzun süreli ve planlı organizasyonlara rağmen, savaşın ilk dokuz ayı boyunca, Ermeni isyanlarına karşı sadece bölgesel ve savunmaya yönelik askeri tedbirler almayı tercih etmiştir. Bununla beraber 1915 baharından itibaren, Rus ordusunun Doğu Anadolu'da işgal sahasını hızla genişleterek önce Van'ı ele geçirmesi,⁷ ardından Bitlis ve Muş istikametinde hızlı ilerleyişini sürdürmesi, bu arada kitleler halinde isyan ederek sayısız silahlı çete meydana getiren Ermeni halkın, Rus Ordusunun adeta öncü kolu gibi hareket ederek bölgedeki Türk İslam halkı yok etmesi üzerine, hükümet daha etkili tedbirler alarak isyancıların üzerine gitmek durumunda kalmıştır. Halaçoğlu'nun bildirdiğine göre 18 Mayıs'ta Van'ın ele geçirilmesi sonrası Rus Çarı, "Van Ermeni halkına fedakârlıklar Araştırma boyunca Osmanlı Ermenilerinin Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında başta İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusya'sı olmak üzere emperyalist devletlerin politik yönlendirmelerinden nasıl etkilendikleri, sonraki tutum ve davranışları, özellikle Osmanlı Devleti'nin Doğu vilayetlerinde patlayan büyük Ermeni isyanları değerlendirilmiş, ardından Osmanlı Devleti'nin kendi halkı içinden gelen ve bekasını tehdit edecek boyuta ulaşan bu hareketi etkisiz kılabilmek için aldığı tedbirlere değinilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirlerin en ciddi ve dikkate değer olanlarından biri tehcir uygulamasıdır. Tehcir sırasında büyük bir Ermeni nüfus devlet tarafından zorunlu olarak yer değiştirmeye tabi tutulmuştur. Bu süreç 1915 – 1916 yıllarında üstelik Birinci Dünya Savaşı gibi Osmanlı Devleti'ni derinden sarsan bir dönemde vuku bulmuştur. Kaçınılmaz olarak tehcir edilen Ermeni nüfus devletin aldığı tedbirlere rağmen çeşitli şekillerde zarara uğramıştır. Savaşlar ve tehcir gibi uygulamaların yükünü en ağır yaşayanlar ise şüphesiz çocuklardır. Biz yaptığımız araştırmada ağırlıklı olarak Ermeni çocukların tehcirin sıkıntılarında eldeki imkânlar ölçüsünde korunabilmeleri için Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirler üzerinde durduk. Araştırmada arşiv belgeleri, basılı belgesel resmi kaynaklar ve diğer literatür kullanılmıştır. Özellikle yayınlanmış olmasına rağmen pek ilgi görmemiş ve kamuoyunca bilinmeyen devlete ait belge – kurumlar arası yazışma niteliğinde olan kaynakları kullanmaya çalıştık. Araştırma sürecinde tarihin kendi özgü metodolojisi kullanılmış ve olabildiğince nesnel bir bakış açısı korunmaya çalışılmıştır.

⁶ Zekai Güner, Orhan Kabataş, *Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı: 38, Ankara, 1990, s. 70, 100 – 101.

⁷ Nejat Göyünç "Türk Ermeni İlişkileri ve Ermeni Soykırımı İddiaları", *Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri*, Editör: Saime Yüceer, Bursa, 2000, s. 10.

Tehcir Kanunu'nun Hazırlanması

Doğu bölgesinde Rus ordusunun ilerleyişinin bütün hızıyla sürdüğü; Ermeni çetelerinin de öncü kuvvet olarak Rus ilerleyişini kolaylaştırdığı; Müslüman sivillere yönelik katliamların devam ettiği sırada bu bölgede isyan halinde bulunan Ermeni nüfusun göç ettirilmesi fikri, ilk olarak Enver Paşa tarafından ortaya atılmıştır. Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın 2 Mayıs 1915'te Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği yazıda, tehcir fikri şu sözlerle ifade edilmiştir:⁸

“Van gölü çevresinde ve valilikçe bilinen bazı özel bölgelerde, Ermeniler toplu ve hazır halde isyanlarını sürdürmektedirler. Toplu halde bulunan Ermenilerin buralardan dağıtılarak isyan tehlikesinin önlenmesi gerektiğini düşünüyorum. Ruslar 20 Nisan 1915'te kendi sınırları içinde yaşayan Müslümanları sefil ve perişan halde bizim sınırlarımız içine sürmüşlerdir. Hem bu hamleye bir cevap olmak üzere hem de isyan halindeki Ermeni nüfusun yarattığı tehdidi ortadan kaldırmak için ya bu Ermenileri aileleri ile birlikte Rus sınırının ötesine sürmeliyiz ya da Anadolu'nun içlerinde cephelerden uzak bölgelere dağıtıp yeniden iskân etmeliyiz. Bu iki yoldan uygun olanının seçilip uygulanmasını rica ederim.”

Enver Paşa'nın belirttiği gibi tehlike, Ermenilerin toplu halde bulunmasından kaynaklanıyordu. Eğer Ermeniler küçük gruplar halinde ülke içinde dağıtırlarsa sorun çözümlenmiş olacaktı.

İsyan halindeki Ermenilerin tehcir edilmesi işlemi, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın 9 Mayıs 1915'te Van, Bitlis ve Erzurum valilerine gönderdiği bir şifreli emirle başlamıştır. Talat Paşa bu emrinde, Van, Bitlis ve Erzurum vilayetlerinde yoğun olarak bulunan ve isyan halinde olan Ermenilerin, Güney'e sevklerinin kararlaştırıldığını bildirmiştir.⁹ Talat Paşa, 23 Mayıs 1915 tarihinde gönderdiği bir başka şifreli emir ile de hem nakledilecek Ermeniler hakkında bilgiler vermiş hem de nakil işleminin hangi bölgelerde gerçekleştirileceğini açıklamıştır.¹⁰ Talat Paşa bu hususla ilgili bir talimatı 23 Mayıs 1915 tarihinde 4. Ordu Komutanlığına çektiği telgrafla da ayrıca bildirmiştir.¹¹ 23 Mayıs tarihli yazıdan anlaşıldığına göre; sevk ve iskân işleri rastgele yapılmayacak, hükümetçe tayin edilen güzergâhlarda gerçekleşecektir; sevk edilen Ermenilerin yiyeceklerinin temini, konaklamalarının, can ve mal güvenliklerinin sağlanması sorumluluğu sevk güzergâhı üzerinde görev yapan mahalli idarecilerde olacaktır; Ermeniler bütün değerli mal ve eşyalarını yanlarında götürebileceklerdir; sevk işlemlerinin

⁸ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 81 Aralık 1982, s. 141 – 143, Belge No: 1830; Halaçoğlu, *age.*, 2007, s. 65.

⁹ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915 - 1917*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2012, s. 39.

¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dâhiliye. Şifreli, 53/48.

¹¹ BOA. DH. ŞFR. 52/338.

usule uygun yapılp yapılmadığı merkezi hükümetçe sürekli denetlenecektir.¹² Talat Paşa, aynı günlerde 4. Ordu Komutanlığına gönderdiği bir diğer emir ile de iskân bölgelerinin belirlenmesinde uyulmasını istediği kriterleri vurgulamıştır.¹³ Buna göre, İskân mahallerine ulaşan Ermeniler, hal ve mevkiin durumuna göre ya mevcut köy ve kasabalarda inşa edecekleri evlere veyahut hükümet tarafından tayin edilecek yeniden kuracakları köylere yerleştirileceklerdi. Ermeni yerleşimlerinin Bağdat demiryolundan en az yirmi beş kilometre uzakta olması gerekiyordu. Bunlarla birlikte iskân edildikleri yerlerde sayıları hiçbir şekilde nüfusun yüzde onunu aşmayacaktı.

Osmanlı Devleti'nin tehcir kararı İtilaf Devletleri tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Nitekim 24 Mayıs 1915 tarihinde Rusya, İngiltere ve Fransa Hükümetleri bir bildiri yayınlamış; Ermenilerin Müslüman halka yönelik saldırı ve cinayetlerini görmezden gelerek, Anadolu'da sivil Ermenilerin katliama tabi tutulduklarını ileri sürmüştü; bunun vahim sonuçlarından da Osmanlı Hükümetinin sorumlu tutulacağını bildirmişlerdir.¹⁴ Böylelikle Osmanlı Ermenilerini isyana teşvik eden İtilaf Devletlerinin gelişmelere müdahil olması da kısa sürede gerçekleşmiş, konu uluslararası bir boyut kazanmıştır.¹⁵ İtilaf Devletlerinin bu hamlesine Osmanlı Hükümeti'nin cevabı, konuyu bir devlet politikası haline getirmek olmuştur. Bu çerçevede, 26 Mayıs 1915 tarihinde Talat Paşa tarafından Sadaret Makamına 270 numaralı kanun tasarısı gönderilmiş; tasarı Sadaret ve Meclisi Vükela tarafından onaylanarak 27 Mayıs 1915 tarihinde "*Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cibet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında Kanun-u Muvakkat*" adıyla kanunlaştırılmıştır.¹⁶ Kanun, 1 Haziran 1915 günü devletin resmi gazetesi olan Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Dört maddeden oluşan Kanun, devleti ve kamu düzenini korumaya yönelik, ülkenin ve vatandaşların güvenliğini sağlama amaçlı bir düzenlemedir. En önemli özelliği ise; kanun metninde herhangi bir etnik grup ya da zümrenin zikredilmemiş veya ima edilmemiş olmasıdır. Dolayısıyla Tehcir Kanunu, kasıtlı olarak tek bir halkın hedef alındığı bir kanun değildir.¹⁷ Tehcir ile ilgili kanun ve bu kanunun uygulanışını açıklayan mevzuatta, insanların malına mülküne el konulması veya insanların öldürülmesi

¹² BOA. DH. ŞFR. Nr 53/94.

¹³ BOA. DH. ŞFR. 53/91; BOA. DH. ŞFR. 54/301; BOA. DH. ŞFR. 54/308.

¹⁴ Esat Uras, *Tarichte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, Ankara, 1987, s.609 – 610.

¹⁵ Uras, *age.*, s. 605.

¹⁶ Halaçoğlu, *age.*, 2007, s. 71

¹⁷ Recep Çelik, "Tehcir Sonrası Geri Dönüş: Ermenilerin ve Rumların Yeniden İskânı ve Osmanlı Hükümetlerinin Aldığı Tedbirler", *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)* Cilt: 10, Sayı: 2, Yıl: 2015, s. 69, (Ss. 67-94).

gibi herhangi bir amaç olmadığı gibi; aksine, uygulamada yaşanan aksaklıkların şiddetle cezalandırılacağı açıkça ifade edilmiştir.¹⁸

İlk başta Kanunun, Ermenilerin tehdit yarattığı iki bölge üzerinde yoğunlukla uygulanması karar altına alınmıştır. Bu bölgeler Erzurum, Van ve Bitlis dolayları ile Adana, Mersin ve İskenderun çevresiydi. Ermenilerin sevk edilecekleri yerler ise Musul, Halep'in doğu ve güneydoğu bölgeleri ile Diyarbakır çevresiydi.¹⁹ Daha sonra özellikle savaşın olumsuz gidişatı nedeniyle kanunun uygulandığı bölge Trakya'ya kadar genişletilmiştir.²⁰ Bu şekilde başlayan Ermenilerin tehciri işlemi 20 Haziran 1917 tarihine kadar sürmüştür.²¹

İncelemenin bu bölümünde vurgulanacağı üzere, Osmanlı Hükümeti, 27 Mayıs 1915 tarihli Tehcir Kanununun uygulanmasını yerel yöneticilerin yorum ve yeteneklerine bırakmamış; çıkarılan yönetmelikler ile idareci kesimin neyi nasıl yapacağı ayrıntısıyla vurgulanmıştır. Osmanlı Hükümeti, Ermeni tehcirinin nasıl yapılacağını karar ve hükme bağladığı 28 Mayıs ve 10 Haziran 1915 tarihlerinde iki yönetmelik çıkarmıştır. 28 Mayıs 1915 tarihinde çıkarılan ilk yönetmelikte; savaş durumu ve olağanüstü siyasi zorunluluklar nedeni ile başka bölgelere sevk edilen Ermenilerin barındırılması, yedirilip-içirilmesi ve güvenliklerinin sağlanması ile ilgili hükümler bulunmaktadır.²² 10 Haziran 1915 tarihinde çıkarılan ikinci yönetmelikte ise sevke tabi tutulan Ermenilerin taşınmaz durumdaki emlak ve arazilerinin nasıl korunacağı ile ilgili 34 hüküm yer almaktadır.²³

Ermeni Yetimlerin Durumu

Ermenilerin sevklerinin başlaması ile birlikte Devlet, Ermeni çocukların sevk işlemlerinin zorluklarından etkilenmemesi için çeşitli çözümler geliştirmiş; çocukların bakım ve güvenlikleri için gerekli tedbirleri almaya özen göstermiştir.

¹⁸ Nejdet Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey'in Yarulanması*, Köksav Yayınları, Ankara, 1999, s. 170.

¹⁹ Haluk Selvi, *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2004, s. 77.

²⁰ Turgay Akkuş, "Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Bursa'da Sevk ve İskân Uygulamaları ve Sonuçları", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezî Dergisi (OTAM)*, 2008, s. 7, (Ss. 1-52).

²¹ Dâhiliye Nezareti'nden vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen şifrede, haber verilmedikçe, her ne sebeple olursa olsun Ermenilerin sevk edilmemeleri gerektiği belirtilmiştir. BOA, DH. ŞFR, 77/170'den nakleden Cemal Sezer, "Osmanlı Devleti'nin Sevk Sırasında Ermenilere Yönelik Uygulamaları (1915-1917)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 7 Sayı 13, Bahar 2011, s. 32, (Ss. 30 – 53).

²² ATASE, No: ½ Klasör: 361, Dosya: 1030, F.1; nakleden: Yücel Aktar, "Enver ve Cemal Paşalarla Osmanlı Valileri, İmzalı Belgeler, Soykırım Tezlerini Çürütüyor", *Yeni Türkiye*, Sayı: 60, İstanbul, 2014, s. 6.

²³ ATASE, No: ½, Klasör: 361, Dosya: 1445 F. 1-3; nakleden: Aktar, a.g.m., s. 7.

Öncelikle kış bastırıldığında dul kadınlar ve yetim çocukların sevkleri uygun görülmemiştir.²⁴ Bunun yanında, 26 Haziran 1915 tarihinde henüz ilk grupların sevkleri sürerken, Maarif Nezareti, tehcire tabi tutulan kabilelerin güzergâhları üzerinde bulunan Diyarbakır, Halep, Adana, Trabzon, Erzurum, Sivas, Bitlis, Ma'mûretü'l-azîz, Van Vilâyetleriyle Maraş Mutasarrıflığına gönderdiği bir yazı ile sevke tabi tutulan Ermenilerin 10 yaşından küçük çocuklarının sayıca belirlenmesini, bunların mevcut yetimhanelere yerleştirilmesini, bunlar için gerekliyse yeni yetimhanelerin inşa edilmesini istemiştir. Aynı yazıda, bu çocukların talim ve terbiye konusunda geri kalmamaları ve eğitimlerinin devamı için de hassasiyet gösterilmesi üzerinde durulmuştur.²⁵ Aynı tarihte Dâhiliye Nezaretinden Ma'mûretü'l-azîz Vilayetine gönderilen bir başka yazıda, sahipsiz Ermeni çocukların tespit edildikleri yerde devlet koruması altına alınmaları ve kesinlikle sevk edilmemeleri konusunda bir talimat verilmiştir.²⁶

26 Haziran 1915 tarihinde Maarif Nezaretinin gönderdiği yazıdan²⁷ anlaşılacağı gibi, Ermeni çocukların eğitimlerinin aksamaması, üzerinde önemle durulan bir konudur. Devlet, tehcir sırasında çok önem verdiği bu konu için elindeki imkânlar dâhilinde gerekli tedbirleri almaya çalışmıştır. 27 Aralık 1915 günü Dâhiliye Nezareti İskân-ı Asayiş ve Muhacirun Müdüriyeti tarafından Adana, Halep, Diyarbakır, Erzurum, Bitlis, Van, Trabzon, Sivas, Hüdavendigar, Edirne, Musul Vilayetleriyle İzmit, Canik, Kayseri, Maraş, Urfa, Zor Mutasarrıflıklarına gönderilen bir diğer yazıda, yetim kalmış Ermeni çocukların eğitim, talim ve terbiyeleri konusunda ne yapıldığı sorulmuş; konunun önemi belirtilmiş ve bu konuda ihmali görülen yöneticilerin gerekirse cezalandırılacağı ifade edilmiştir.²⁸ Yazının gönderildiği vilayet ve mutasarrıflıkların sayısı, Devletin Birinci Dünya Savaşı sürerken büyük bir sosyal sorun karşısında, elindeki son derece sınırlı imkânlara rağmen etkili bir mücadele yürütmeye çalıştığını açıkça göstermektedir.

Dâhiliye Nezareti'nin 17 Ağustos 1915 tarihinde Bilecik Mutasarrıflığına gönderdiği yazı ile Bilecik / Muratça'da bulunan ve Alman Misyoner hemşire Maria Hunman'ın nezaretinde koruma altında tutulan çocukların ve bunların Ermeni öğretmenlerinin sevke tabi tutulmamaları emredilmiştir.²⁹ Aynı konuda ve tarihte Dâhiliye Nezaretinden gönderilen emirler ile Sivas ve Adana'da

²⁴ Cemal Sezer, "Osmanlı Devleti'nin Sevk Sırasında Ermenilere Yönelik Uygulamaları (1915-1917)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 13, 2011, s. 43; 30 – 53.

²⁵ BOA. DH. ŞFR. 54/136.

²⁶ BOA. DH. ŞFR. 54/156.

²⁷ BOA. DH. ŞFR. 54/136.

²⁸ BOA. DH. ŞFR. 59/11.

²⁹ BOA. DH. ŞFR, nr. 55/59

bulunan ve Alman misyonerlerin yönetiminde olan yetimhanelerdeki Ermeni öğretmenlere ve Ermeni çocuklara dokunulmaması bunların sevke tabi tutulmalarını kesin bir dille emredilmiştir.³⁰

Yukarıda değinilen konuda örnekler çoğaltılabilir. Örneğin Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, miladi 25 Kasım 1915 tarihinde Ma'mûretü'l-azîz (Elazığ) Valisi Sâbit Bey'e gönderdiği telgrafta kış mevsiminin etkisini göstermeye başladığından bahsetmiş ve bu şartlar altında yetim kız ve erkek Ermeni çocukların sevk edilmeyerek münasip en yakın köy ve kasabalarda koruma altına alınmaları istenmiştir.³¹

27 Aralık 1915 tarihinde bu kez çok daha geniş bir bölgeye; Adana, Halep, Diyârbekir, Erzurum, Bitlis, Van, Trabzon, Sivas, Hüdâvendigâr, Edirne, Musul Vilâyetleriyle İzmit, Canik, Kayseri, Mar'aş, Urfa, Zor Mutasarrıflıklarına, gönderilen bir telgraf aracılığı ile velisi olmayan veya sevk sırasında velisiz kalan Ermeni çocukların eğitimleri konusunda neler yapıldığı sorulmuş, yetim çocuklar ile bunlar arasında düzenli eğitimleri devam edenlerin ve bu imkânâ henüz sahip olmayanların kesin sayıları istenmiştir.³²

Yetim olsun olmasın Ermeni çocukların sevk edildikleri yerlerde yaşamları ve hatta eğitimleri için şartlar uygun değilse uygun bölgelere gönderilip orada koruma ve bakım altında tutulmaları devletin Ermeni çocukların tehcirin olumsuz etkilerinden korumak için uyguladığı tedbirlerden bir diğeridir. 15 Şubat 1916 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Halep'e gönderilen bir emir ile yetim Ermeni çocuklar için Halep'in uygun olmadığı, o an itibarıyla en uygun yer olarak görülen Sivas Vilayetine acilen gönderilmeleri ve yetimhanelerde koruma altına alınmaları istenmiştir.³³

Osmanlı Ordusu da Ermeni yetimlerin korunması için alınan tedbirlere kendi bütçesinden yaptığı tahsisatlar ile katkıda bulunmuştur. Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa, 9 Mayıs 1916 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği resmi telgraf ile yetimhanelerde koruma altına alınmış ve alınacak Ermeni çocuklar için gerekirse ordu tahsisatından harcama yapılabileceğini bildirmiştir.³⁴

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nin yetimlerle ilgili politikası daha ilk günlerden başlayarak insan ve çocuk haklarını azami ölçüde gözeten uygulamalardır. Bu politika gereğince, isyan bölgelerindeki Ermeniler sevke tabi tutulacaktır; ancak sahipsiz durumdaki yetimler sevk edilmeyecek,

³⁰ BOA. DH. ŞFR, nr. 55/42, BOA. DH. ŞFR, nr. 55/48.

³¹ BOA. DH. ŞFR, 58/124.

³² BOA. DH. ŞFR, 59/111.

³³ BOA. DH. ŞFR, 61/20.

³⁴ BOA. DH. KMS, 39/4_1.

yetimhanelerde gözetim altına alınacaktır. Yetimhanelerde, sevkياتın ilk günlerinde 10 yaşından küçük çocuklar koruma altına alınırken daha sonra yaş sınırı 12'ye çıkarılmıştır.³⁵

Sahipsiz Ermeni çocuklarına ihtimam gösterilmesi hususu Enver Paşa'nın tehcir önerisini ortaya attığı ilk günlerde, devletin yönetim kademelerinde karar altına alınarak, ilgili bölgelere kesin bir talimat olarak ulaştırılmıştır.³⁶ Osmanlı Devleti, tehcir sırasında yetim kalan Ermeni çocukları da kendi hallerine terk etmemiş, onları hayatta tutabilmek için dönemin imkânları ölçüsünde elinden gelen tüm çabayı göstermiştir.³⁷ Bu durumdaki çocuklar tespit edildikleri yere en yakın yetimhanelere hızla sevk edilmişlerdir. Tehcir sırasında yetim kalan çocuklar için özellikle vilayet merkezlerindeki veya kasabalardaki yetimhaneler tercih edilmiştir. Ancak Devlet, gerekli gördüğü yerlerde, Ermeni yetimler için yeni yetimhaneler açma yoluna da gitmiştir.³⁸ Ayrıca Ermeni yetimlerin yerleştirilmesi için Kuleli Askeri Lisesi de, Ermeni yetimhanesine dönüştürülmüş ve yaklaşık iki sene bu doğrultuda kullanılmıştır.³⁹

Yetimhanelerde kalan Ermeni çocukların uygun şekilde işlerinin sağlanmasında zorluk yaşıyorsa günlük ihtiyaçlarının karşılanması için yevmiye verilmesi uygun görülmüştür. 19 Mayıs 1917'de Dâhiliye Nezareti'nden, Kastamonu vilayetine gönderilen bir emirde, yetim Ermeni çocuklarının işleri sağlanamıyorsa çocuklara 6 kuruş yevmiye verilmesi talimatı verilmiştir.⁴⁰ Ayrıca yetimhanelerin masraflarını karşılaması için Osmanlı hükümeti tarafından 26 Nisan 1917 tarihinde Konya'ya Muhacirin Tahsisatından 200.000 kuruş, 30 Nisan'da ise Dördüncü Ordu Komutanlığına 10.000 lira gönderilmiştir.⁴¹

Ermeni yetimlerin koruma altında tutuldukları yetimhanelerin, yönetiminde çoğu zaman Alman misyonerler görevlendirilmiştir.⁴² Dâhiliye Nezaretinden Sivas Vilayetine gönderilen 15 Şubat 1916 tarihli bir yazıdan anlaşıldığı kadarıyla, Ermeni yetimlerin yerleştirilmeleri için Sivas'ta bir yetimhane inşa

³⁵ Cemal Sezer, agm., s. 44.

³⁶ BOA. DH. ŞFR. 63/157.

³⁷ Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar 1*, Manas Yayıncılık, Elazığ, 2007, s. 174 – 175.

³⁸ Hikmet Özdemir, *Cemal Paşa Ve Ermeni Göçmenler, 4. Ordunun İnsani Yardımları*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 184.

³⁹ Selma Göktürk Çetinkaya, "Tehcir Sonrası Müslüman Çocuklara El Konulması Meselesi", *Tarih Dergisi*, Sayı 65 (2017 / 1), İstanbul 2017, s. 136, (Ss. 131-166).

⁴⁰ BOA. DH. ŞFR. 76/206.

⁴¹ Cemal Sezer, agm., s. 45.

⁴² BOA. DH. ŞFR, 55/42.

edilmiştir.⁴³ Velisi olmayan sahipsiz Ermeni çocukların tehcir dışı tutuldukları, Dâhiliye Nezaretinin Ma'mûretü'l-azîz Vilayetine gönderdiği 26 Haziran 1917 tarihli emirden de anlaşılmaktadır.⁴⁴ Benzer bir emir de 17 Ağustos 1915 günü Bilecik-Muratça'daki bir grup sahipsiz Ermeni çocuk için Hüdavendigar Vilayetine gönderilmiştir. Yazıdan anlaşıldığı kadarıyla, bu çocuklar Maria Hunman adlı bir Alman öğretmenin gözetimi altında bir yetimhanede tutulmuşlardır.⁴⁵

Tehcir sırasında yetim kalan çocukların durumu ile Suriye'de bulunan Osmanlı Dördüncü Ordusu'nun Komutanı Cemal Paşa da özel olarak ilgilenmiştir. Ramazan Çalık, "*Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa*" adlı makalesinde Alman, İngiliz, Amerikan ve Ermeni kaynaklardan elde ettiği verilere dayanarak, dönemin siyasi ve askeri otoritelerinden biri olan Cemal Paşa'nın tehcir edilen Ermenilerin yerleşme ve işe temini işlerinde devletin bütün imkânlarını seferber ettiğini söylemektedir. Yine Çalık'ın bildirdiğine göre, dönemin önemli matematikçilerinden ve felsefecilerinden olan aynı zamanda Protestan bir misyoner olarak çalışan Alman Johannes Lepsius, Almanya'dan gelen yardımların Ermenilere ulaştırılmasında önemli çalışmalar yapmış ve tehcir sürecini dikkatle izlemiştir. Savaştan sonra kaleme aldığı "*Deutschland und Armenien (1914-1918)*" adlı eserinde Cemal Paşa'nın Ermenilere yardım için devletin imkânlarını seferber ettiğini söylemiştir.⁴⁶

Gelişen olaylar ve uygulamalar Ermenilerin korunması konusunda Cemal Paşa'nın ciddiyetini açıkça göstermiştir; çünkü Cemal Paşa, "*Ermenilere zulüm yapılması milli şerefimizi zedeler, bu bakımdan onlara zulüm yapanları askeri mahkemeye vereceğim*" diyerek Adana'da Ermeni göç kabilelerine saldıran altı çapulcuyla kafilenin gözü önünde astırmıştır.⁴⁷

Ayrıca Cemal Paşa, Halep şehrinde Ermeni muhacirlere yardım amacıyla gönüllü olarak çalışan İsviçreli Beatrice Rohner'den, Ermeni yetimler için, masraflarının Osmanlı Hükümeti tarafından karşılanacağı bir yetimhane

⁴³ BOA. DH. ŞFR. 61/20.

⁴⁴ BOA. DH. ŞFR. 54/156.

⁴⁵ BOA. DH. ŞFR. 55/49; nakleden: Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar 1*, Manas Yayıncılık, Elazığ, 2007, s. 175.

⁴⁶ Ramazan Çalık "Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, XIX, İstanbul, 1999, s. 137, (Ss. 223 – 254).

⁴⁷ *Belgelerde Ermeni Sorunu*, Genelkurmay ATAŞE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1983, Gen. Kur. Basımevi, s.258'den nakleden Yücel Aktar, "Enver ve Cemal Paşalarla Osmanlı Valileri, İmzalı Belgeler, Soykırım Tezlerini Çürütüyor", *Yeni Türkiye Dergisi, Ermeni Meselesi Özel Sayısı IV*, 2014, s. 3094, (ss. 3087 – 3096).

kurmasını istemiştir.⁴⁸ Beatrice Rohnerde çok geçmeden yetimhaneyi kurmuş; bu yetimhanede 376 yetime, başka batılı çalışanlarla birlikte bakmaya başlamıştır. Yine Cemal Paşa'nın yönlendirmesi ve desteği ile Halep'te, Halep Hastanesi'nin baştabibi olan Ermeni Doktor Altunyan'ın kızı ve iki Alman hemşiresinin yönetiminde iki yetimhane daha açılmıştır. Bu yetimhanelerdeki çocukların gıda ve elbise ihtiyaçları da 4. Ordu'nun imkânlarından karşılanmıştır.⁴⁹ Cemal Paşa'nın emriyle açılan ve ordunun yardımlarını alan Şam'daki yetimhaneler ise genel olarak Ermeni kadınlar tarafından idare edilmişlerdir. Halide Edip Adıvar'ın anlatımına göre, buradaki yetimler ve Ermeni bakıcıları, Cemal Paşa'ya duydukları şükran duygusundan, Paşa'nın resimlerini mendillerine işlemişlerdir.⁵⁰ Bunun yanında kendisine "Ermenilerin Paşası" lakabı takılmıştır.⁵¹ Cemal Paşa'nın emriyle faaliyete giren bir diğer yetimhane Beyrut'ta 1915 yılında açılan Ayn Tura (Antura) Yetimhanesi'dir.⁵² Bin yetimi barındırabilecek şekilde tasarlanan bu yetimhanenin kurucusu ve ilk yöneticisi göz doktoru Yüzbaşı Lütfi Bey'dir.⁵³ Bu yetimhanede kalmış Boğos Şahinyan'ın anlattıklarına göre; buraya ilk olarak Hama ve Humus civarından 200-250 civarında Ermeni yetim getirilmiştir. Bu ilk gelenler, çoğunlukla Sivas, Gürün, Kayseri'den gelen ve Osmanlı memurları tarafından tehcir güzergâhlarından toplanan yetim kalmış Ermeni çocuklardır.⁵⁴ 1915 yılının sonunda Halep'teki Alman misyoner Rohner'in yetimhanesinden 70 erkek yetim daha Ayn Tura'ya sevk edilmiştir. Burada kalan yetimlerin sayısı Eylül 1916'da 400'e; Eylül 1917'de 1,200'e ulaşmıştır.⁵⁵ Savaşın sebep olduğu kayıplardan dolayı yetim çocuk sayısı her geçen gün arttığından, Beyrut'ta da 700 kişi kapasiteli bir yetimhane daha açmak durumunda kalınmıştır. Sokaklarda kalmış sahipsiz çocuklar için çorba evleri kurulmuştur.⁵⁶

Cemal Paşa'nın Ermeni yetim çocuklar sorunu ile ilgili 25 Temmuz 1917 tarihli bir yazısında, İkinci Ordu Bölgesinden 100 yetim Ermeni çocuğun

⁴⁸Halil Özşavlı, "Cemal Paşa'nın Suriye'de Ermeni Muhacirlere Yardımları ve Ayn-Tura Yetimhanesi", *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı IV*, 2014, s. 3003.

⁴⁹ Ali Fuat Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, Cilt 1, Kopernik Kitap, İstanbul, 2018, s. 122 – 124.

⁵⁰ Halide Edip Adıvar, *Memoirs of Halide Edip*, The Century, London, 1926, s. 389 – 407.

⁵¹ Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey, A Disputed Genocide*, The University Utah Press, Utah, 2005, s. 199.

⁵² *Arşin Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914 – 1918)*, Cilt VII, s. 159, Halide Edip Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, Can Yayınları, İstanbul, 2007, s. 263-280.

⁵³ Erden, *age.*, s. 23.

⁵⁴ Özşavlı, *agm.*, s. 3005.

⁵⁵ Adıvar, *age.*, s. 402.

⁵⁶ Özşavlı, *agm.*, s. 3006.

geleceği, çocukların daha sonra Güney'de belirlenen bir bölgeye sevk edilecekleri bildirilmiştir. Cemal Paşa bu talimatıyla Dördüncü Ordu bünyesindeki ilgililerden, çocukların Halep'teki hastanelerin boş koğuşlarına yerleştirilmelerini, çocuklara ayakkabı ve çamaşır verilmesini istemektedir. Bu yazıya göre, çocukların tüm masrafları ordu tarafından karşılanacaktır.⁵⁷ Cemal Paşa'dan Suriye Valiliğine gönderilen 2 Aralık 1917 tarihli bir başka yazıda da Humus'ta bulunan 8. Kolordu'da, 2000 kişilik bir düşkünler garnizonu kurulacağı bildirilmekte; ordu tarafından tespit edilen binaların hemen boşaltılarak hazırlanması ve kolordu emrine verilmesi rica edilmektedir. Yazıdan anlaşıldığı kadarıyla bu düşkünler garnizonu, özellikle tehcir sırasında sağlıklarını kaybeden Ermenilere ve Ermeni yetimlere tahsis edilmiştir.⁵⁸

Yukarıda sunulan belgelerden de görülebileceği gibi Ermeni yetimleri sorunu, o dönemde hem Bahriye Nazırı olan hem de sevk edilen Ermenilerin gönderildiği bölgelerde görev yapan 4. Ordu'nun Komutanı Cemal Paşa'nın bizzat ilgilendiği bir mesele olmuştur. Cemal Paşa Şam, Halep ve Beyrut'ta yetimhaneler açtırmış; zaman zaman ordunun istihkakından kısarak Ermeni yetimlerin kaldığı yetimhanelere yiyecek ve yakacak yardımında bulunmuştur.⁵⁹ Cemal Paşa'nın çabaları ile ailelerini yitirmiş olan kimsesiz çocuklar, yetimhanelere veya göç edilen bölgelerdeki ailelerin yanına yerleştirilmiş; bunların işçileri ve meslek sahibi olmaları için eğitim imkânları sağlanmıştır.⁶⁰ Yetimlerin göç mahallindeki ailelerin yanına yerleştirilmeleri, Ermeni tehcirindeki amaçları doğru olarak ortaya çıkaracak önemli belirteçlerden birisidir. Çünkü yetimler, göç mahallindeki Ermeni veya ecnebi ailelere yakın tutulmaya çalışılmışlardır. Kritik tavır budur; Devletin tercihi çocukları öncelikle kendi toplumlarına olabildiğince yakın tutmaktır. Ermeni yetimlerin Türk ve Müslüman ailelere emanet edilmeleri ancak tüm diğer çareler tükendiğinde gidilen bir yoldur.

Osmanlı Ordusunun komuta kademesinin Ermeni yetimler üzerindeki hassasiyetini belgeleyen örnekler çoğaltılabilir: Başkomutan Vekili Enver Paşa da bu konu üzerinde hassasiyeti bilinen isimler arasındadır. Nitekim Enver Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya 9 Mayıs 1916 tarihinde çektiği bir telgrafta, tehcir sırasında yetim kalmış kız ve erkek Ermeni çocukların sahipsiz ve perişan kalmamaları için gerekli her tedbirin alınmasını rica etmiş, gerekirse ordunun bütçesinden bu çocuklar için tahsisat ayırabileceğini ifade etmiştir.⁶¹ Yetimhane

⁵⁷ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914 – 1918)*, Cilt VIII, s. 134.

⁵⁸ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914 – 1918)*, C. VIII, s. 139

⁵⁹ BOA. DH. ŞFR. 54/411.

⁶⁰ Ramazan Çalık, "Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa", *Osmanlı Araştırmaları*, C. XIX, Enderun Kitapevi, İstanbul, 1999, s. 239 – 241.

⁶¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Dâhiliye Kalemî Mahsus Müdüriyeti. 39/4-1.

ve/veya ailelerin yanlarına yerleştirilen çocukların sayıları, isimleri, hangi yetimhanelere veya ailelere emanet edildiklerinin dikkatle kaydedilmesi ve bunların durumlarının titizlikle takip edilmesi istenmektedir.⁶² Eğer, bir bölgede yetimhane konusunda bir çare bulunamazsa, çocukların temiz Müslüman ailelere ayda otuz kuruş iâşe masrafı ile emanet edilmesi de ayrıca istenmiştir. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa da 12 Ağustos 1916 günü Halep Valisine çektiği telgrafta, Ermeni yetim çocuklar için hiç bir masraftan kaçınılmamasını, eğer yeterli tahsisat yoksa gerekli miktarın bildirilmesini istemiştir.⁶³

Tehcir işlemleri sırasında sadece yetim çocuklar değil erkekleri olmayan sahipsiz kadınlar da sevke tabi tutulmuşlardır.⁶⁴ Osmanlı Devleti, erkekleri olmayan Ermeni ailelerinin sevk ve iskânları konusunda zaman zaman istisnai yöntemler geliştirmiş ve uygulamıştır. Sevk sırasında karşılaştığı sorunlara olağanüstü çözümler üreterek, elindeki imkânlar dâhilinde mağduriyetleri engellemeye çalışmıştır.⁶⁵ Osmanlı Dâhiliye Nezaretinin 28 Ağustos 1915 günü tehcir işlemlerini yürüten valilere gönderdiği talimattan bu açıkça anlaşılmaktadır.⁶⁶ Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara çektiği 25 Kasım 1915 tarihli telgraf ile de dul kadınların ve çocukların kesinlikle sevk edilmemesini; bunların usul ve kaidesine uygun olarak münasip köy ve kasabalarda muhafaza altına alınmasını; iâşelerinin temini ve güvenliklerinin sağlanması hususunda dikkatle hareket edilmesini istemiştir.⁶⁷ 30 Nisan 1916 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Adana, Erzurum, Edirne, Halep, Hüdavendigâr, Sivas, Diyarbakır, Ma'mûretü'l-azîz, Konya, Kastamonu, Trabzon Vilâyetleriyle İzmit, Canik, Eskişehir, Karahisâr-ı Sâhib, Maraş, Urfa, Kayseri, Niğde Mutasarrıflıklarına gönderilen bir başka yazı ile de erkekleri olmayan Ermeni ailelerinin sevk edilmemeleri konusundaki talimat yinelenmiştir.⁶⁸

Devlet, tehcir sürecinde sahipsiz durumda kalmış genç kız ve dul kadınları da mümkün olduğunca Ermeni cemaati içinde tutmaya çalışmıştır. Bu mümkün olmaz ise bu gibi kimseler çeşitli bakımevleri ve yetimhanelerde kendileri için ayrılan özel bölümlerde devlet koruması altında tutulmuşlardır. Bunların

⁶² BOA. DH. ŞFR. Nr. 63/137.

⁶³ BOA. DH. ŞFR. Nr. 65/176.

⁶⁴ BOA. DH. ŞFR. 58/124.

⁶⁵ BOA. DH. ŞFR. 63/137; BOA. DH. ŞFR. 76/206; BOA. DH. ŞFR. 94/56; BOA. DH. ŞFR. 94/165.

⁶⁶ Sonyel, Salahi R. *Türk-Ermeni Çıkması: Barışma Ümitleri*, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, s. 211 - 213

⁶⁷ BOA. DH. ŞFR. 58/124.

⁶⁸ BOA. DH. ŞFR. 63/137; BOA. DH. ŞFR. 76/206; BOA. DH. ŞFR. 94/56; BOA. DH. ŞFR. 94/165.

Müslümanlarla evlendirilmesi çaresi, diğer tüm çareler tüketildiğinde başvurulacak bir çözüm yoludur. Devlet bundan olabildiğince kaçınmıştır. Ancak bu yola gidilirse o zaman da bu gibi kızlar, kadınlar ve evlendirildikleri kimseler devlet tarafından titizlikle kayıt altına alınmış ve takip edilmişlerdir.⁶⁹ Bunun kanıtları belgelerde bulunmaktadır. Örneğin 23 Eylül 1916 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Kayseri Mutasarrıflığına gönderilen bir yazıda, Ermeni genç kızların ve dul kadınların eğer varsa velilerine ya da akrabalarına teslim edilmeleri, kimsesiz durumda iseler yetimhanelere yerleştirilmeleri, dul kadınlar için özel misafirhanelerin inşa edilmesi istenmiştir.⁷⁰ Ayrıca kız ve kadınların çeşitli bölgelerde devlet koruması altında işçi olarak istihdam edildiklerine dair veriler de bulunmaktadır. Örneğin Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa, 16 Kasım 1917 tarihinde Halep'teki imalathanelerde çalışan kadın Ermeni göçmenlerin hayat şartlarının düzeltilmesi için şu emri yayınlamıştır:⁷¹

“İmalathanelerde çalışan kadınlara, gönderilen listelerde belirtildiği gibi nakdi ödeme yapılacaktır. Belirlenen fiyat üzerinden ekmekleri temin edilecektir. Her bir kadının 15 günde bir düzenli olarak yıkanabileceği şartların temininden, Halep Bölge Lojistik Destek Müfettişi sorumludur. Bu kadınların ücretlerinden kullanacakları temizlik malzemesinin bedelleri kesilmeyecek, hamama gönderildikleri günlerde maaşlarından kesinti yapılmayacaktır. Bu kadınlara temiz ve düzenli yatacak yer temininden Halep Bölge Lojistik Destek Müfettişi sorumludur. Halep Bölge Lojistik Destek Müfettişliği Baştabibi, Ermeni göçmenlerin sağlıklarından, bu kişilerde hiç bir hastalığın meydana çıkmaması için gerekli olan her şeyin temininden şahsen sorumludur. Bu göçmenlere orduda askerlere verildiği gibi ücretsiz ilaç verilecektir. Doktor bu kadınları her gün muayene etmekle görevlidir”.

Hükümetin bu yaklaşımı karşısında Ermeni kadınları ile çocuklarının korunması ve ihtiyaçlarının karşılanması konusunda bölgedeki mahalli idarecilerin de aynı şekilde hareket etmişlerdir. Mesela Zor Mutasarrıfı Ali Suat Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 10 Ağustos 1915 tarihli bir şifrede; Resulayn'da bulunan kadınlara, hastalara, yaşlılara ve düşkünlere dağıtılması için Muhacirin Nizamnâmesi haricinde olmak üzere örtülü ödenekten acilen 100 liranın gönderilmesini istemiştir.⁷² Suat Bey'in örtülü ödenekten para talebinde bulunması bölgedeki idarecilerin Ermeni kadın, çocuk, hasta ve ihtiyaçlarına karşı gösterdikleri insanî muamelelerin boyutunu göstermesi açısından oldukça önemlidir.

⁶⁹ BOA. DH. ŞFR. 68/95-1; BOA. DH. ŞFR. 95/52.

⁷⁰ BOA. DH. ŞFR. 66/229.

⁷¹ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914 – 1918)*, Cilt VIII, s. 137.

⁷² Mevlüt Yüksel, “Suriye, Halep, Musul, Zor Ve Urfa Bölgelerinde Ermenilere Yönelik İskân Uygulamaları (1915-1917)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 54, 2016, s. 87, (Ss. 71 – 114)

Devletin sahipsiz kadın ve genç kızlar için aldığı bütün tedbirlere rağmen, ne yazık ki o dönem şartlarında büyük eşkıya gruplarının ve çeşitli aşiretlerin saldırılarının en önemli hedefleri sevk edilen Ermeni ailelere dâhil bulunan genç kız ve kadınlar olmuştur. Özellikle sahipsiz ve korumasız durumdaki genç kızlar ve kadınlar hedef seçilmiştir. Zaman zaman devlet memurlarının ve düşük rütbeli askerlerin de bu konuda kendilerine verilen talimata aykırı hareket ettikleri arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Ancak bunlar çok istisnai durumlar olarak kabul edilmelidir. Çünkü Osmanlı Devleti Tehcir eylemini planlarken ve gerçekleştirirken her türlü mağduriyeti önleyecek tedbirleri de düşünmüş ve almıştır. Bunların uygulanıp uygulanmadığını da denetlemiştir. Ancak yüzbinlerce bürokrat ve askerden oluşan devlet ve ordu teşkilatı içinde ne yazık ki görevlerini kötüye kullananlar da olmuş, bu olumsuzluk bazı Ermeni kadınlarının ve kızlarının istismar edilmelerine de yol açmıştır. Ancak Osmanlı Devleti bu tür olayları tespit ettiği anda sorumluları derhal en şiddetli ve ağır cezalar ile cezalandırmıştır.

Tehcir sırasında az sayıda Ermeni'nin belki samimi duygular ile belki de sevke tabi olmaktan kurtulmak için İslam dinine geçtikleri (ihtida) bilinmektedir. Devlet, tehcir sürecinin başından sonuna kadar, muhtaç durumdaki Ermenilere yardım hususunda, ihtida eden ve etmeyenler arasında bir ayırım gözetmemiştir. Bu hususu ifade eden belgelere örnek olarak,12 Kasım 1916 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Canik Mutasarrıflığına gönderilen yazı verilebilir. Buna göre Dâhiliye Nezareti, yardıma muhtaç durumdaki Ermenilerin ihtida edip etmediklerine bakılmaksızın tüm ihtiyaçlarının, muhacirin tahsisatından karşılanmasını emretmiştir.⁷³

Son olarak Osmanlı Ordusunun Ermeni yetim çocuklarla ilgili hassasiyetini göstermesi açısından, 18 Haziran 1917 tarihinde Dördüncü Ordu Komutanlığından, Halep Lojistik Destek Komutanlığına gönderilen şu emri örnek olarak vermek istiyoruz. Emirde, İkinci Ordu Komutanlığı tarafından 1.000'e yakın Ermeni yetim çocuğun İstanbul'a gönderileceği; bu yetimlerin hangi istasyondan ne zaman hareket edeceklerinin İkinci Ordu Komutanlığı tarafından Halep Lojistik Destek Komutanlığına bildirileceği; ilgili komutanlığın bu çocukların tam bir rahatlık ile seyahat etmelerine yönelik hazırlığı yapmakla sorumlu olduğu; bu doğrultuda Adana, Amanos ve Toros Lojistik Destek Komutanlıkları ile işbirliği yapılacağı belirtilmiştir. Aynı yazıda bu yetimlerin giyim, sağlık ve iaşelerinin, kendilerine sıcak yemek verilmesinin Dördüncü Ordu Komutanlığının sorumluluğunda olduğu; yetimlerin seyahat güzergâhlarında gerekli tüm sağlık tedbirlerinin alınması, bu işlerden de Altıncı

⁷³ BOA. DH. ŞFR. 69/196.

Kolordu Asker Alma Başkanlığı Baştabipliği ve Amanos Lojistik Destek Hatları Baştabipliğinin sorumlu olduğu bildirilmiştir.⁷⁴

Mondros Mütarekesi Sonrası Durum

Osmanlı Devleti, geri dönüş sırasında da tıpkı tehcir sırasında olduğu gibi imkânları dâhilinde göçmenlerin karşılaştığı sıkıntıları çözmeye çalışmış; bu konuda çeşitli çareler üretmiştir.⁷⁵ Nitekim 1919 yılının Mayıs ayında, Arnavutköy yakınlarında boğaz sahili kenarında Akıntı Burnu ve Sarraf Burnu olarak tarif edilen yerlerde, Ermeni dul ve yetimlerin kalmaları için iki misafirhanenin yapımına başlandığı belgelerden anlaşılmaktadır.⁷⁶

Sevk güzergâhlarından toplanan çocuklar ya Ermeni cemaatine veya kilisesine teslim edilmiş ya da devletin inşa ettiği yetimhanelerinde toplanmıştır. Zorunluluklar sebebiyle Müslüman ailelere emanet edilenler de yeni imkânlar ortaya çıktıkça bu ailelerden alınmıştır. 18 Ocak 1919'da Dâhiliye Nazırı Mustafa Arif Bey'in 15 vilayet ve 17 mutasarrıflığa gönderdiği yazı, Ermeni yetim çocukların Anadolu'nun çeşitli yerlerinden toplanmaya başlandığını ve bunların Ermeni cemaatine veya bizzat ailelerine ya da akrabalarına teslim edildiğini açıkça göstermektedir.⁷⁷

Müslüman ailelere emanet edilmiş Ermeni kız ve erkek çocukların isimlerinin ve emanet edildikleri ailelerin bilindiği, tehcir sırasında kayıtlarının tutulduğu, Müslüman ailelere teslim edilmeleri sonrasında sahipsiz bırakılmadıkları, dâima devletin kontrolü altında oldukları; Mondros Mütarekesi'nin imzalanması sonrasında bu çocukların isimlerine ve emanet edildikleri ailelere göre bulunup, Ermeni cemaatine teslim edilmelerinden anlaşılmaktadır. Mütareke sonrasında yapılan bu tarz soruşturmalar ile ilgili pek çok belge arşivlerimizde bulunmaktadır. Örneğin: Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyetinden Erzincan Mutasarrıflığına gönderilen 5 Şubat 1919 tarihli yazıda, Erzincan dâhilinde Müslüman ailelerin gözetimi altında tutulan Ermeni çocukların devlet yetimhanesine alınmaları istenmektedir.⁷⁸ Yine Dâhiliye Nezaretinden 9 Şubat 1919'da Canik (Samsun) mutasarrıflığına gönderilen bir diğer yazıda da Fatsa'da Müslüman ailelere emanet edilmiş 13 kız çocuğundan bahsedilmekte; bunların isimleri ve emanet edildikleri aileler belirtilmekte ve devletin gözetimi altında Ermeni Dini Cemaatine teslim edilmeleri istenmektedir.⁷⁹ Benzer yazılar o dönemde diğer vilayet ve

⁷⁴ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914 – 1918) C. VIII, s. 133.

⁷⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Hariciye. Mütareke Kalemi. 43/34.

⁷⁶ BOA. HR. MÜ. 43/17.

⁷⁷ BOA. DH. ŞFR. 95/137.

⁷⁸ BOA. DH. ŞFR. 96/75.

⁷⁹ BOA. DH. ŞFR. 96/96.

mutasarrıflıklara da gönderilmiş; isimleri ile belirtilen Ermeni çocukların emanet edildikleri şehir, kasaba ve köylerden teslim alınıp, devletin himayesi altında Ermeni dini ileri gelenlere teslim edilmeleri sağlanmıştır.⁸⁰ Üstelik Devlet, Ermeni din adamlarının koruyuculuğuna emanet ettiği bu çocukların iâşe ve bakım masraflarını da karşılamıştır. Dâhiliye Nezaretinin Konya Vilayetine gönderdiği 18 Aralık 1918 tarihli yazıda bu açıkça ifade edilmektedir. Yazıda belirtildiğine göre, Ermeni ruhani riyasetinin gözetimi altındaki çocukların masraflarının karşılanması için, seferberlik bütçesinden belirli bir pay ayrılmıştır.⁸¹ Osmanlı Devleti, aldığı tüm tedbirlere rağmen sokakta kalan ve perişan olan Ermeni çocuklar olduğunu öğrendiği zaman da derhal resmi soruşturmalar yoluyla olayı tahkik etme ve varsa sorumluları cezalandırma yoluna gitmiştir. Arşiv belgeleri bunun örnekleriyle doludur.⁸²

Kız ve erkek Ermeni yetimlerin Müslüman ailelerin yanına verilmesi uygulamasının geçici bir çözüm olduğu, diğer yolların tümü tükendiğinde uygulandığı bazı belgelerdeki ifadelerden açıkça anlaşılmaktadır. Örneğin: Dâhiliye Nezaretinden Adana Vilayetine gönderilen 4 Aralık 1918 tarihli bir yazıda, Müslümanların koruyuculuğuna bırakılmak zorunda kalınan Ermeni çocukların, ebeveyn ve akrabaları bulunamadıysa Ermeni din adamlarının gözetimine bırakılmaları, eğer bu imkân mevcut değilse ve bu çocuklar millettaşları Ermeniler tarafından da kabul edilmiyorlarsa, hükümetçe koruma altına alınmaları ve her türlü ihtiyaçlarının karşılanması istenmektedir.⁸³ Aynı talimat, bir süre sonra Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Hüdavendigar, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Kastamonu Konya, Ma'mûretü'l-azîz, Musul, Van Vilâyetleri ile Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Çatalca, Karesi, Kale-i Sultaniye, Mentеше, Teke, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Eskişehir, İçel, Kütahya, Maraş, Niğde, Erzincan Mutasarrıflıklarına da gönderilmiştir. Bu durum uygulamanın ülke genelinde olduğunu, bir vilayete mahsus olmadığını göstermektedir.⁸⁴

Yukarıda da ifade edildiği gibi sayıları az da olsa bir kısım kız ve erkek çocuk, Müslüman aileler yanına verilmiştir. Bununla birlikte devlet, bu durumdaki çocukları önce verildikleri aile ile birlikte titizlikle kaydetmiş, sonra yine kendi hallerine bırakmamıştır. Çocukların ve teslim edildikleri Türk-İslam ailelerin sürekli takip altında tutulduklarını, konu ile ilgili belgelerden anlaşılmaktadır. Bu durumu şu arşiv belgeleri kanıtlamaktadır:

⁸⁰ BOA. DH. ŞFR. 96/210; BOA. DH. ŞFR. 97/247; BOA. DH. ŞFR. 97/308.

⁸¹ BOA. DH. ŞFR. 94/165.

⁸² BOA. DH. ŞFR. 95/262.

⁸³ BOA. DH. ŞFR. 94/56.

⁸⁴ BOA. DH. ŞFR. 95/163; BOA. DH. ŞFR. 96/86.

5 Aralık 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Genel Müdürlüğünden Adana Vilayetine gönderilen bir yazıda, Suzan adlı bir Ermeni kızıdan bahsedilmekte; bahsi geçen kızın himayesine verildiği Hindizade İhsan Bey'den teslim alınarak acilen İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.⁸⁵ Benzer bir diğer yazı 21 Aralık 1918 tarihinde Canik Mutasarrıflığına gönderilmiştir. Yazıda, çeşitli nedenlerle Müslüman ailelere emanet edilmiş Ermeni çocuklardan isimleriyle bahsedilmekte; memurların bu çocukları teslim edildikleri ailelerden ivedilikle alarak İstanbul'a göndermeleri istenmektedir.⁸⁶ Araştırma sırasında bu konu ile ilgili belgelerden bir diğeri de Konya Vilayetine gönderilmiştir. 27 Mayıs 1919 tarihli bu belgeye göre, Şetovik ve Arşoluz adlı iki kız kardeş, Konya Karaağaç Kürtler Köyünde Halil İbrahim adlı bir şahısın yanında bulunmaktadır. Devlet, Konya Valiliğinden bu iki kız kardeşin alınarak, tehcir sonrası İstanbul'a dönmüş bulunan ailelerinin yanına gönderilmelerini istemiştir.⁸⁷ Bu konu çerçevesinde bir diğer talimat, 4 Ağustos 1919 tarihinde Diyarbakır Vilayetine gönderilmiştir. Bu talimatta, Diyarbakır'da bir Müslüman aileye emanet edilmiş Alis Çekmeyen adlı bir Ermeni kızıdan bahsedilmektedir; bahsedilen kızın Halep'te bulunan ailesinin yanına acilen gönderilmesi istenmektedir.⁸⁸ Diyarbakır Valisi Faik Ali Bey de üç gün sonra gönderdiği cevabi yazı ile ismi geçen kızın bir otomobil ile Halep'e gönderildiği bilgisini vermiştir.⁸⁹

Görüldüğü gibi 30 Ekim 1918'de Mütarekenin imzalanması ve savaşın sona ermesiyle birlikte, yetimhanelerde ve Müslüman ailelerde koruma altına alınan çocukların toplanarak ailelerine ya da Ermeni cemaatine oluşturulan komisyonlara teslim edilmesi çalışmaları hız kazanmıştır. Eldeki belgeler, bu çalışmaların ülke çapında sürdüğünü göstermektedir. Koruma altına alınan çocukların kayıtlarının titizlikle alınmış olması, bu çalışmaları oldukça kolaylaştırmış ve hızlandırmıştır. İstisnai durumlar dışında, Ermeni cemaatine ya da ailelerinin yanına dönmeyen Ermeni çocuk yok gibidir.⁹⁰

Geri dönüş sırasında, Müslüman ailelerin yanına verilmiş Ermeni çocukları, Osmanlı Devleti'nin izin ve desteği ile toplanırken; Ermeni cemaati ve kilisesinin temsilcilerinin İtilaf Devletleri komiserlerinden aldıkları cesaret ve desteğin de etkisi ile zaman zaman aşırıya kaçan bazı eylemlerde buldukları bilinmektedir. Bunlar arasında Müslüman çocukların da Ermeni zannedilerek

⁸⁵ BOA. DH. ŞFR. 94/57.

⁸⁶ BOA. DH. ŞFR. 94/182.

⁸⁷ BOA. DH. KMS. 50-2/13-4.

⁸⁸ BOA. DH. KMS. 50-2/35-1.

⁸⁹ BOA. DH. KMS. 50-2/35-2.

⁹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Dâhiliye Siyasi Kalem, 53/2.

veya varsayılarak ailelerinden veya Müslüman cemaatinden koparılmaları girişimlerinden bahsedilebilir. Ancak Osmanlı Devleti yöneticilerinin, bu tarz girişimleri engelleyecek gerekli tedbirleri aldıkları yapılan araştırmalarda görülmektedir.⁹¹ Devlet bu hususu da gözden kaçırmamış, ilgili yerel yöneticilere verdiği talimatlar ile Müslüman çocukların Hıristiyanlaştırılmasına hassasiyetle engel olmuştur.⁹² Örneğin Dâhiliye Nezaretinin 20 Şubat 1919 tarihinde Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Ma'mûretü'l-azîz, Van Vilayetleri ile Eskişehir, Urfa, İçel, İzmit, Bolu, Teke, Canik, Çatalca, Karahisâr-ı Sahib, Kal'a-i Sultâniyye, Karesi, Kayseri, Kütahya, Maraş, Mentese, Niğde Mutasarrıflıklarına gönderdiği yazıda bu hususa dikkat çekilmiştir; Müslüman çocukların Hıristiyan zannı ile gayrimüslimler tarafından alınmalarına fırsat verilmemesi istenmiştir.⁹³ Bu talimatın gönderildiği coğrafyanın yüzölçümü, Osmanlı Devletinin, çok geniş bir bölgede geri dönüş işlemlerini organize etmeye çalıştığını göstermektedir. Osmanlıların büyük bir sosyal sorun ile karşı karşıya oldukları; ancak bu sorunu 1915-1919 şartlarında oluşturdukları titiz ve etkili bir organizasyon ile büyük oranda başarılı olarak çözümledikleri anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce de çeşitli bölgelerde isyan eden Ermenilerin yol açtığı Türk-Ermeni çatışmaları nedeniyle yetim kalan Ermeni çocuklarını sahipsiz bırakmamıştır. Bunları mevcut Ermeni yetimhanelerine yerleştirmiş; eğer mevcutlar ihtiyacı karşılamıyorsa yenilerini inşa etmiş; çocukların ihtiyaçlarının karşılanması için devlet bütçesinden önemli miktarda tahsisat ayırmıştır. Örneğin 27 Mart 1909'da başlayan Adana Olaylarında binlerce Türk ve Ermeni'nin hayatını kaybettiği bilinmektedir.⁹⁴ Dâhiliye Nezaretinin 6 Eylül 1910 tarihli tezkiresinden anlaşıldığına göre, olaylar sonucu yetim kalan 1.600 Ermeni çocuk, dul kalan 3.000 Ermeni kadın için yıllık olarak 3.200 lira tahsisat ayrılmıştır.⁹⁵ Meclisi Vükela Zabıtlarından anlaşıldığı kadarıyla iki yıl boyunca Adana Olayları nedeniyle dul ve yetim kalan Ermeniler için harcanan miktar 1 milyon kuruşu aşmıştır.⁹⁶

⁹¹ BOA. DH. ŞFR. 96/230.

⁹² BOA. DH. SYS. 53/2.

⁹³ BOA. DH. ŞFR. 96/230.

⁹⁴ Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 123.

⁹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Dahiliye. Meclisi Vükela. 137/105.

⁹⁶ BOA. MV. 166/99.

Sonuç

Osmanlı Devleti, tehcir tedbirini karar altına alır ve bunu planlarken geri dönüşü de bu uygulamanın bir parçası olarak kabul etmiş bunu siyasetine dâhil etmiştir. Yani tehcir siyaseti kalıcı bir sevk ve iskân uygulaması değildir. Bir başka ifade ile tehcir, Birinci Dünya Savaşı sırasında, Devletin, bekasını doğrudan etkileyecek olan tebaasının bir kısmının isyanına karşı almış olduğu, geçici bir tedbirdir. Savaşın sona ermesi ile birlikte, tehcir edilen Ermenilerin süratle geri dönüşleri gerçekleşmeye başlamış; Devlet de geri dönüşleri imkânları dâhilinde desteklemiş ve kolaylaştırmaya çalışmıştır. Bu dönemde, yetimhanelerde koruma altına alınan veya Müslüman ailelere emanet edilen Ermeni çocukların da ayrıldıkları ailelerine kavuşmaları, aileleri yoksa Ermeni cemaatine teslim edilmeleri söz konusu olmuştur. Devlet elinden geldiğince tehcir süreci boyunca parçalanan aileleri birleştirmeye, kayıp durumda olanları bulmaya çalışmıştır. Zaman zaman Ermeni cemaati ile de işbirliği yapmış, onlardan da destek almıştır.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşından müttefikleriyle birlikte yenik çıkmıştır. Mondros Mütarekesi sonrasında İtilaf Devletleri, mütareke hükümlerine de aykırı bir biçimde büyük bir siyasi ve askeri baskı kurmuşlardır. Ancak Osmanlıların tehcire tabi tutulmuş Ermenilerin geri dönüşleri konusundaki çabaları, İtilaf Devletlerinin baskılarından kaynaklanmamıştır. Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız gibi geri dönüş, zaten tehcir siyasetinin bir parçasıdır. Arşivler ve yayınlanmış belgeler araştırıldığında, geri dönüş süreci ile ilgili pek çok belge bulunmaktadır.

Devlet, eğer tehciri soykırım amacı ile yapsa idi, sevk edilenlerin sağlık ve beslenmeleri, yetimlerin bakımı konusunda bu kadar hassas davranmaz; zor ve son derece kısıtlı imkânlar içinde savaşmakta olan ordusunun imkânlarından kaynak ayırmazdı. Tehcirde tam tersi yapılmış; ordunun zafiyeti bedeline tehcire tabi tutulanlara, yetimleri de dâhil ciddi kaynaklar harcanmıştır. Araştırmamızın sonunda elde edilen belgeler açıkça göstermektedir ki Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni isyancılara karşı alınan tedbirler ile Ermenilerin yok edilmesi kesinlikle amaçlanmamış; devletin güvenliği için sadece geçici bir süreliğine, Ermenilerin savaş sahası olan bir yerden, savaş sahası olmayan ve güvenlik sorunu çıkartamayacakları bölgelere sevk edilmeleri sağlanmıştır. Bu süreçte tehcir edilen Ermenilerin sevkıyatı gelişigüzel yapılmamış; göçmenlerin, göçte ortaya çıkabilecek sağlık, beslenme ve güvenlik sorunlarından asgari düzeyde etkilenmeleri için, dönemin şartlarının izin verdiği ölçüde gereken tüm tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Daha da ötesinde, yetim kalan Ermeni çocukların, milliyet ve inanç sorunları yaşamayacakları, kültürleri ve gelenekleri dikkate alınarak bakılacakları ortamlar oluşturulmaya çalışılmış; bu ortamların ihtiyaçları da bizzat ordu istihkakından sağlanmıştır. Bu son durum dahi tek başına, Ermeni

tehcirinin sadece bir yer değiştirme olduğunu açıkça göstermekte, soykırım amaç ve niyetinin kesinlikle olmadığını, soykırım yapılmadığını kuvvetle kanıtlayan delillerden biri olarak ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı Devleti, Tehcir sırasında Ermeni yetimlerin korunması ve bakımlarının yapılması için büyük bir çaba sarf etmiştir. Bu hususunun Türk ve dünya kamuoyuna anlatılması gerekmektedir. Tehcirde Ermeni yetimlerin durumu ve onlara verilen hizmetler, önemli bir ilgi alanı olarak, yeni ve daha kapsamlı çalışmalara konu olmalıdır.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

ATASE, No: 4 – 3671, Kls. 2418, D. 797, Fih. 6.

ATASE, No: ½ Kls. 361, D. 1030, F.1.

ATASE, No: ½, Kls. 361, D. 1445, F. 1-3.

ATASE, No: 1/1, Kls. 101, D. 13, F. 62.

BOA. DH. KMS. 39/4-1.

BOA. DH. KMS. 50-2/13-4.

BOA. DH. KMS. 50-2/35-1.

BOA. DH. KMS. 50-2/35-2.

BOA. DH. SYS. 53/2.

BOA. DH. ŞFR. 52/338.

BOA. DH. ŞFR. 53/48.

BOA. DH. ŞFR. 53/91.

BOA. DH. ŞFR. 53/94.

BOA. DH. ŞFR. 54/136.

BOA. DH. ŞFR. 54/156.

BOA. DH. ŞFR. 54/301.

BOA. DH. ŞFR. 54/308.

BOA. DHR. ŞFR. 54/411.

BOA. DH. ŞFR. 55/42.

BOA. DH. ŞFR. 55/48.

BOA. DH. ŞFR. 55/59.

BOA. DH. ŞFR. 58/124.

BOA. DH. ŞFR. 59/11.

- BOA. DH. ŞFR, 59/111.
BOA. DH. ŞFR. 61/20.
BOA. DH. ŞFR, 63/137.
BOA. DH. ŞFR. 63/157.
BOA. DH. ŞFR. 65/176.
BOA. DH. ŞFR. 68/95-1.
BOA. DH. ŞFR. 69/196.
BOA. DH. ŞFR. 76/206.
BOA. DH. ŞFR. 94/56.
BOA. DH. ŞFR. 94/57.
BOA. DH. ŞFR. 94/182.
BOA. DH. ŞFR. 94/165.
BOA. DH. ŞFR. 95/52.
BOA. DH. ŞFR. 95/137.
BOA. DH. ŞFR. 95/163.
BOA. DH. ŞFR. 95/262.
BOA. DH. ŞFR. 96/75.
BOA. DH. ŞFR. 96/86.
BOA. DH. ŞFR. 96/96.
BOA. DH. ŞFR. 96/210.
BOA. DH. ŞFR. 96/230.
BOA. DH. ŞFR. 97/247.
BOA. DH. ŞFR. 97/308.
BOA. DH. ŞFR. 66/229.
BOA. EUM. ŞFR. 52/96, 97, 98.
BOA. HR. MÜ. 43/34.
BOA. DH. KMS, 39/4_1.
BOA. HR. MÜ. 43/17.
BOA. MV. 137/105.
BOA. MV. 166/99.

Kitaplar Ve Makaleler

- ADIVAR Halide Edip (1926) *Memoirs of Halide Edip*, The Century, London.
ADIVAR Halide Edip (2007) *Mor Salkımlı Ev*, Can Yayınları, İstanbul.

- AKKUŞ Turgay (2008) Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Bursa'da Sevk ve İşkân Uygulamaları ve Sonuçları, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, s. 1-52.
- AKTAR Yücel (2014) Enver ve Cemal Paşalarla Osmanlı Valileri, İmzalı Belgeler, Soykırım Tezlerini Çürütüyor, *Yeni Türkiye Dergisi, Ermeni Meselesi Özel Sayısı IV*, s. 3087 – 3096.
- Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, (1914 – 1918)* (2006). C. VII, Genelkurmay Basımevi.
- Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914 – 1918)*, (2006). C. VIII, Genelkurmay Basımevi.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (1982), Sayı: 81, Aralık.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (1985), Sayı: 85, Ekim.
- BİLGİ Nejdet (1999) *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey'in Yargulanması*, Köksav Yayınları, Ankara.
- ÇALIK Ramazan (1999) Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, XIX, İstanbul, s. 223 – 254.
- ÇAYCI Abdurrahman (2000) *Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- ÇELİK Recep (2015) Tehcir Sonrası Geri Dönüş: Ermenilerin ve Rumların Yeniden İşkânı ve Osmanlı Hükümetlerinin Aldığı Tedbirler, *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)* Cilt: 10, Sayı: 2, s. 67-94.
- ÇETİNKAYA Selma Göktürk (2017) Tehcir Sonrası Müslüman Çocuklara El Konulması Meselesi, *Tarih Dergisi*, Sayı 65, Kış, s. 131-166.
- ÇİÇEK Kemal (2012) *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915 - 1917*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- ERDEN Ali Fuat (2014) *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları, Cilt 1*, Kopernik Kitap, İstanbul.
- GÖYÜNÇ Nejat (2000) Türk Ermeni İlişkileri ve Ermeni Soykırımı İddiaları, *Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri*, Editör: Saime Yüceer, Bursa.
- GÜNER Zekai, Kabataş Orhan (1990) *Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını-Sayı: 38, Ankara.
- HALAÇOĞLU Yusuf (2006) *Sürgünden Soykırımı Ermeni İddiaları*, Babıalı Kültür Yayıncılığı, 2. Baskı, İstanbul.
- HALAÇOĞLU Yusuf (2007) *Ermeni Tehciri*, Babıalı Kültür Yayıncılığı, İstanbul.

- KABACALI Alpay (Haz.) (2015) *Talat Paşa'nın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- KARABEKİR Kazım (2005) *Ermeni Dosyası*, Yayına Hazırlayan: Faruk Özerengin, İstanbul.
- KILIÇ Davut (2007) *Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar 1*, Manas Yayıncılık, Elazığ.
- LEWY Guenter (2005) *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey, A Disputed Genocide*, The University Utah Press, Utah.
- METİN Halil (1992) *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, İstanbul.
- ÖZDEMİR Hikmet (2009) *Cemal Paşa Ve Ermeni Göçmenler, 4. Ordunun İnsani Yardımları*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- ÖZŞAVLI Halil (2014) Cemal Paşa'nın Suriye'de Ermeni Muhacirlere Yardımları ve Ayn-Tura Yetimhanesi, *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, IV*.
- SELVİ Haluk (2004) *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya.
- SEZER Cemal (2011) Osmanlı Devleti'nin Sevk Sırasında Ermenilere Yönelik Uygulamaları (1915-1917), *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 7, Sayı 13, Bahar, s. 30 – 53.
- SONYEL Salahi R. (2007) *Türk-Ermeni Çıkmaızı: Barışma Ümitleri*, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara.
- SÜSLÜ Azmi (1990) *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, No. 5, Van.
- URAS Esat (1987) *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, Ankara.
- YÜKSEL Mevlüt (2016) Suriye, Halep, Musul, Zor Ve Urfa Bölgelerinde Ermenilere Yönelik İskân Uygulamaları (1915-1917), *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 54, s. 71 – 114.